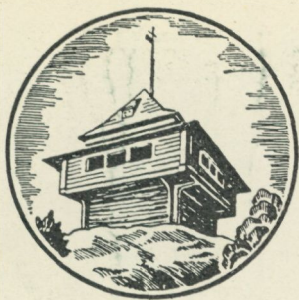




**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1946**



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1946

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM GÖSTA BERG SIGFRID SVENSSON

Omslaget: Krönfigur från stavkyrka i Vossestrand, Hordaland, Norge. Skulpturen är i uppsatsen "Djevelen fra Vossestrand" (sid. 153 o. följ.) föremål för en närmare undersökning av konservator Reidar Kjellberg, Norsk folkemuseum, Oslo. Nordiska museet 16,629 c. Foto Märta Claréus.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1946
Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr

HEDNISK OCH KATOLSK ÖVERTRO

EN SAMLING ANTECKNINGAR FRÅN 1600-TALET

av K. Rob. V. Wikman

I raden av svenska riksantikvarier på 1600-talet intar Jacob Isthmenius Reenhielm knappast någon mera bemärkt plats. Han var styvson till Olof Verelius, och det var givetvis under dennes ledning, som han mot slutet av 1660- och i början av 1670-talet bedrev sina studier i fornkunskapen. Målet synes närmast varit att bevara ämbetet i släkten. Och detta lyckades även, i det att den föga mer än 30-årige Isthmenius 1675 utnämndes till "antiquarius regni". Icke långt därefter upphöjdes han i adligt stånd. Men ämbetet skötte Reenhielm vederligtvis aldrig. 1678 övergick han i militär tjänst.

Jacob Reenhielms spår i tidens fornkunskap blevo ej heller djupa. De bestå främst i översättningarna av Torsten Vikingsons och Olof Tryggvasons saga. En samling avskrifter och anteckningar, som bär titeln "Antiquitates Sueo Gothicae" och årtalet 1666, förvaras i Kungliga biblioteket. Det värdefullaste i denna handskrift synes vara några uppteckningar om "hednisk och katolsk övertro". Dessa anteckningar ha uppmärksamrats redan av L. Fr. Rääf och senare även av andra, bland dem Nils Lithberg. Stilen är, efter vad bibliotekarien Sam Owen Jansson konstaterat, med stor säkerhet Reenhielms egen. Anteckningarna följa här.

Ad titulum de Paganæ et Catholicæ Superstitionis
reliquijs in Suecia Refer.¹

1. Ingen må spinna om torsdagz quellen.
2. Olofs messe affton och Olofz messe dag rörer ingen vjdh hoo [hö] eller sädh, att hann icke skal få lusig boskap, eller föda Odens hestar.
3. Om måndagen må man ey begynna någon saak eller ärende af wick-tighet.
4. S. Luciz natt koka dhe stora kötgrytor i Värmland och äta lustigt om ottan säijandes dhe skola ätha merg i benen.
5. Emellan Thomasmessan och trettondedagen kiörer ingen ther² till skogz och hugger något träd af stubben för diuregong skull. sl. [således] att vargarna ey skola bijta ihel boskapen.
6. Ingen slepper ut eller bortleder att sälia boskap uthan på kiötdagar, intet mondagen onsdagen eller fredagen och fredagen aldra minst.
7. Om Niondedagen eller 2 Januarij spenner ingen tuebett.
8. Ingen sälier eller bär bort fisk, uthan han skier bort stiärten af en fisk att beholla fiskelyckan.
9. Om våren må ingen låtha dära sig af dhe först igien kombne foglar i. e. Intet höra dheras rop mädh nyckter maga, besynnerligen giökens. Ratio adfertur att mann förtuinar eller och dhett träd man bijter uthi dhå man honom hört hafver. Dhe spä och effter ropet på hvad sijda det först höres: Östergiök tröstgiök, Södergiök dödegök eller sorggegök, Vester-gök bestegök, Norrgiök sorggök.
10. Vjdh fiskerj skall dhe rijfwas mäd quinfolk, dock inthet for groft.

En första blick på dessa anteckningar säger oss, att de ej kunna vara alldeles tillfälligt hopkomna. Någon direkt förbindelse med de 1667 återupptagna "antikvitetsrannsakingarna" ha de dock knappast. Men väl kunna de tänkas höra ihop med det intresse för forntron, som vid denna tid blommade upp i den Verelius-Rudbeckska kretsen. Vi få minnas, att 1670-talet är Atlantikans tillkomsttid. Striden mellan Verelius och Schefferus om det hedniska Uppsala rev upp skyar av lärt stoff redan i början av detta årtionde. Sannolikheten skulle sålunda

¹ På svenska: sådant som hänför sig till kapitlet kvarlevor av hednisk och katolsk övertro i Sverige.

² Ordet "ther" skrivet ovan raden; avser tydligen Värmland.

1. Ingen må frinna om baskad gnetten
 2. Olof, nisse afften og Olof, nisse dag röres ingen sigg hos eller
 fids ett sam ike skil si sig beslag 2 eller föda Odens huskar.
 3. Om onsdagen må man ej besjonna någon sak eller ärende
 af vinklaghet
 4. Lörd natt loke de föra betygstos i Skermland og äta
 lastigt om attan sijandis de skollatte meg i bean. In
 5. Enellen Thomas mäsken og borkandedagen sköres ingen till skog
 og sigger något vrid af skiben för sin gang skoll. Se att det
 garna ej skole byde ike beslaggen.
 6. Ingen slappes ut eller bortledes till skola beslaggen uttan på
 lördagen, indet Mondagen onsdagen eller fredagen og skidgen skidning.
 7. Om tiende dagen eller 2 Januär finnes ingen lördag.
 8. Ingen skole eller bär bost sigst, attan för skole bost skidder
 af en sigst att beslag sigst sigst.
 9. Om viden mingen till skole sigst af de sigst gien skole sigst
 i.e. Jakt Löra skole sigst, og skole sigst, besjonna sigst
 sigst. Katis adskottis till namn för kinger eller af skole skidder
 sigst att de man somen sigst sigst. De sigst og skole sigst
 på sigst sigst sigst sigst. Og skole sigst sigst sigst
 sigst sigst sigst sigst. Af sigst sigst sigst
 sigst sigst sigst.
 10. Skole sigst sigst de sigst sigst sigst sigst, sigst sigst sigst sigst.

Bild 1. Uppteckningar om "hednisk och katolsk övertro". Ur Antiquitates
 Sueo Gothicae, handskrift i Kungl. biblioteket. F. e. 18:2.

tala för att anteckningarna härstamma från denna tidsmiljö.
 Reenhielm dog 1691, så att de kunna knappast vara senare än
 från det föregående decenniet.

Innehållet rör sig mest om dagar och tider: torsdagskvällen (1), måndagen (3), veckans fastedagar (6), Olsmässan (2), Lucia (4), julen (5 och 6) och våren (9). Härtill komma ännu ett par uppgifter om tur vid fiske (8, 10). I två fall ha uppgifterna lokaliserats till Värmland, nämligen i fråga om bruket att "äta märg i benen" vid Lusseottan och att undvika träd-fällning i jultolften. I övrigt finnas inga ortuppgifter.

Några av dessa föreställningar ha varit allmänt spridda in i senare tid, så exempelvis spinningsförbudet på torsdagskvällen, motviljan mot att börja något på en måndag och talet om göken som dårfågel om våren, medan andra knappast längre äro bekanta, såsom att man ej får spanna för tvåspann på årets första vardag och att man på veckans fastedagar ej får släppa från sig något kreatur. Att skära bort stjärten på den fisk, som man säljer eller ger bort, synes icke heller varit någon allmännare folkföreställning i senare tid.

Några av dessa vidskepelser kräva knappast kommentar. Jag skall också endast här beröra ett par av de intressantaste av dem. Sammanhanget mellan kvinnor och fiske (10) har jag för länge sedan belyst i en uppsats om tabu- och orenhetsbegrepp (Folkloristiska och etnografiska studier, del 2).

Då man på Reenhielms tid intresserade sig för förbudet att spinna på torsdagskvällen, så var det närmast därför, att man på ett eller annat sätt ville ha detta satt i förbindelse med den hedniske Tor. En sådan uppfattning har också länge och väl varit rådande. Men det finnes goda skäl att betvivla den. För det första är sjudagarsveckan och dess flesta dagnamn endast lån från den romerska kalendern. Den femte veckodagens latinska namn var Jupiters dag (dies Jovis) och blev hos germanerna Tors dag. Om man ville för det andra anta, att germanerna redan som hedningar kallat den femte dagen i veckan Tors dag, så hjälper detta en alls inte att förklara, varför "torshelgen" skulle varit alldeles särskilt ägnad guden Tor. Ty "torshelgen" är ingenting annat än torsdagskvällen efter helgmålsringningen, då enligt kristen uppfattning redan fredagen gått in. Och, för det tredje, vad hade Tor att göra med

slända och spinnrock eller med att dessa i vanliga fall röra sig i riktningen medsols? Såvitt man kan se ingenting alls. Spinnförbudet på torsdagskvällen har sålunda ingenting med den hedniske Tor att skaffa. Det måste förklaras ur rent kristna föreställningar.

I katolsk tid var fredagen fastedag. Fredagen betraktades såsom veckans motsvarighet till det kristna årets stora fredag, långfredagen. Kvällen före fredagen blev därför en magisk tidpunkt. Enligt legenden stannade vid Jesu födelse och död alla strömmar och vände sig all medsolsrörelse "avig". Detta legendariska under öppnade liksom dörren till det övernaturligas värld. På skärtorsdagskvällen fingo kvinnorna därför ej spinna. Hanterandet av slända och spinnrock var kringgärning, och sådan kringgärning ansågs stridande mot legendens under. Att göra motsatsen var blasfemisk trolldom, svart magi. Därtill var påsken särskilt ägnad. Allting tyder på att torsdagskvällens magiska egenskaper på detta sätt måste förklaras ur analogien med skärtorsdagens och långfredagens kristna trosvärld.

Uttrycket "Odens hästar" har sannolikt givit Reenhielm anledning att uppteckna traditionen om Olsmässan. Den går ut på att den, som vid Olofsmässan rör vid hö eller säd, skall få lusig boskap eller "föda Odens hästar". I "Olsmässkroken", då det var som sämst med brödfödan, gick bondens tanke lätt till den blivande skörden. Föreskrifter om att man vid Olsmässan måste iakttaga allehanda försiktighetsmått äro vanliga och väl förklarliga. Att "föda Odens hästar" betyder, att en del av åkerns gröda skulle gå förlorad till dessa övernaturliga djur. Hyltén-Cavallius känner dessa föreställningar från södra Småland i en senare tid. Det berättades därvid, att man vid slåttern skulle lämna kvar några gröna strån, som böjdes ned till marken och täcktes med mossor, för att boskapen ej skulle röra dem. I stället för de växande stråna kunde man lämna en liten färsk hötapp kvar på ången. Man sade därvid ungefär: "Detta skall Oden ha till sina hästar." I ännu senare tid berättar oss Eva Wigström från Kristianstadstrakten, att man lät några ax stå kvar på varje teg. "Dessa ax voro ämnade åt Noens häst."

Att "Odens" eller "Noens" "hästar" i traditionen bytas ut mot "Noens hundar" och, ännu vanligare, mot spökväsendet "grävson", förtjänar anmärkas. Här är det knappast förklaringen av varför man gör så eller så, som är det viktiga, utan den magiska handlingen själv. Denna beskrives av den okände författaren till "De reliquiis in Smolandia Paganismi et Pá-pismi" på följande sätt:

"När man lycktar skära säden, så lämnas gemenⁿ en hand full af the sidste stræen, som de wæxt med ax och alt uti åkern. The flätas med 3. trottar om hwarandra, och sedan böjas ned till Jorden, då 3. stenar läggas theruppå. När man frågar hwad thet betyder, så säija the, at thet kommer gräfsoen till, på thet man skall få god årswæxt næstkommande år."¹

Beskrivningen är något årtionde yngre än Reenhielms uppteckning om Odens hästar. Ur brukets synpunkt är den intressantare än Hyltén-Cavallius uppgift. Själva handlingen ansluter sig till bärgningen av säden, ej till höslåttern, och är rituellt mera utvecklad. "Odens hästar" synas ofta uppträda i samband med höängen, och bruket tyckes härvid vara åtskilligt förenklat. Om iakttagelsen gäller allmänna, kan jag här ej avgöra.

Åtskilligt synes tala för att bruket får tolkas såsom ett fästande av åringen vid åkern. Men på samma gång uttyddes det av folket såsom ett "offer" till någon sorts väsen, som anses kunna förminska åkerns eller ängens avkastning. Alla de övernaturliga väsen, som här omtalas, tillhöra Odensjaktens spökvalkad. Det är detta vittspridda sägenstoff, som i förklaringarna upptagits. Det rituella och det mytiska elementet genomtränga sålunda ingalunda varandra. Det senare är endast en förklaring på det förra. Det är inte här heller fråga om något verkligt offer. Därutinnan ha både lekt och lärd blott alltför länge farit gemensamt vilse.

¹ Texten återges enligt Mennander-Gahms avskrift i handskrift S 71 i Uppsala universitets bibliotek. "Trottar" är felskrifning för tåtar. Det kan anmärkas, att "De reliquiis"-handskriften liksom de Reenhielmska anteckningarna börjar med spinnförbudet på torsdagskvällen. Något direkt samband mellan dessa anteckningssamlingar har jag dock ej lyckats konstatera.